

УДК 338.433:330.342

Є. М. Кирилюк,

к. е. н., доцент, ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

АГРАРНИЙ РИНОК ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСНІ ОЗНАКИ Й ОСОБЛИВОСТІ

Викладено концептуальні основи дослідження аграрного ринку. Визначено сутнісні ознаки аграрного ринку як економічної категорії та виявлено особливості дослідження його кон'юнктури. Обґрунтовано необхідність комплексного, системного підходу до дослідження аграрного ринку з метою з'ясування характеру взаємозв'язку між ціною і вартістю як на сутнісному, так і на функціональному рівнях.

Conceptual bases of agrarian markets research are expounded. The main point and features of agrarian market as an economic category are certain and the features of it's economic state of affairs research are educed. The necessity of complex, systems approach to agrarian markets research with the aim of finding out of character of intercommunication between a price and cost both on essence and on functional levels.

Ключові слова: аграрний ринок, ринок сільськогосподарської продукції, ринок продовольства, економічна кон'юнктура, ринкова кон'юнктура, кон'юнктура аграрного ринку.

Key words: agrarian market, market of agricultural produce, market of food, economic state of affairs, market state of affairs, state of affairs of agrarian market.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Завдяки винятковій важливості й значущості для життєдіяльності людей і забезпечення стабільності в суспільстві аграрний ринок має стратегічне значення для розвитку економічної системи будь-якої країни. Його стратегічна роль в економіці визначається також наявністю взаємозв'язку й взаємозумовленості з іншими сферами народного господарства. Від розв'язання проблеми ефективного функціонування й розвитку аграрного ринку багато в чому залежить рівень національної безпеки будь-якої країни.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичні та прикладні аспекти формування, функціонування й розвитку аграрного ринку знайшли відображення в працях вітчизняних і зарубіжних економістів: В. Андрійчука, І. Буздолова, П. Гайдуцького, Б. Дмитрука, В. Зіновчука, Ю. Коваленка, І. Лукінова, М. Маліка, В. Милосердова, Б. Пасхавера, П. Саблука, М. Трейсі, І. Ушачова, О. Шпичака, В. Юрчишина та ін. Позитивно оцінюючи результати досліджень у вирішенні ряду проблем ресурсного забезпе-

чення аграрного ринку, його організаційного оформлення, розвитку інфраструктурних складових, управління виробничо-комерційною діяльністю тощо, слід відзначити, що недостатньо уваги приділяється комплексним, системним дослідженням аграрного ринку в його сутнісному й функціональному аспектах.

Проблема розвитку аграрного ринку досліджується в сучасній економічній літературі переважно на рівні явищ, механізмів його формування та регулювання. Спостерігається певне зниження уваги до методологічних аспектів досліджень, вбачається недостатня розробленість теоретичних проблем, що не дозволяє повно й всесторонньо розкрити сутність аграрного ринку як економічної категорії. Серед науковців немає єдності щодо її визначення, що зумовлює відсутність чітких рамок самого предмета дослідження. Існує об'єктивна необхідність розвитку категоріального апарату досліджень аграрного ринку.

Метою наукової статті є визначення сутнісних ознак аграрного ринку як економічної категорії та виявлення особливостей дослідження його кон'юнктури.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У процесі історичного розвитку суспільства внаслідок поглиблення поділу праці й спеціалізації продукту праці все більше набувають товарної форми, що зумовлює еволюцію форм товарного обміну, ринкового механізму в цілому. За оцінкою В. Леніна, ринок, ринкові відносини є цілком невіддільними від процесів суспільного поділу праці — основи всякого товарного виробництва. "Ринок з'являється там і остільки, де і оскільки з'являється суспільний поділ праці і товарне виробництво. Величина ринку нерозривно зв'язана з ступенем спеціалізації суспільної праці" [1, с. 88]. Оскільки виникнення і розвиток ринкових відносин визначаються поділом праці, який значною мірою відноситься до сфери виробництва, вихідна категорія ринку відображає передусім виробничу сферу й слугує початковим моментом для розуміння ринкових форм товарообміну.

Формування аграрного ринку відбувається відповідно до загальних закономірностей функціонування і розвитку ринкового механізму. Аграрний ринок як певна система економічних відносин поряд з особливостями, що визначаються специфікою самого товару (аграрної продукції), має риси, властиві йому саме як частини цілісної ринкової системи (ринку). Тому сутність самого аграрного ринку викристалізовується із загального розуміння економічної категорії "ринок". У науковій і спеціальній літературі довгий час тривали широкі дискусії щодо сутності й змістовної наповненості даної категорії. І на те були об'єктивні причини, оскільки ця категорія є досить ємною і вживається у декількох значеннях.

Так, класики економічної думки В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо під ринком розуміли не всякий обмін, а лише той, який відповідно до трудової вартості базується на суспільній оцінці товарів і послуг, тобто уявляли ринок як систему відносин у процесі суспільного відтворення. Прихильники класичної школи розуміють, відповідно, глибинну, абстрактну сутність ринку: а) як категорії суспільного відтворення; б) як комплексу товарно-грошових відносин, що охоплюють усі стадії процесу відтворення.

У рамках неокласичної школи ринкова концепція представлена концепцією механізмів господарювання, взаємодії попиту й пропозиції, а також задоволення потреб; у рамках інституціоналізму ринок представлений сукупністю інститутів, певних організаційних форм, що координують відносини між господарюючими суб'єктами; у рамках маркетингового підходу — як сукупність споживачів товарів і

послуг; у рамках концепції класиків марксистсько-ленінізму — як організований за законами планової економіки обмін та як інструмент державного розподілу; у побутовому, вузькому розумінні — як місце торгівлі, укладення угод, зустрічі продавців і покупців.

Представники англо-американської політичної економії кінця XIX — початку XX ст. А. Маршалл [2] і Дж. Кларк [3] розглядали ринок як форму функціонування економічної системи з розвинутими товарно-грошовими відносинами, постійною взаємодією попиту й пропозиції з приводу придбання споживчих благ з урахуванням потреб людей. За Ф. Котлером, ринок — сукупність існуючих і потенційних споживачів з певними потребами, для задоволення яких вони бажають і здатні приймати участь в обміні [4].

Різноманітність трактувань ринку в економічній теорії обумовлена передусім еволюцією самого ринку в процесі розвитку суспільства, а також специфікою наукових досліджень, теоретичних і методологічних підходів до визначення чинників економічного розвитку, різними історичними ступенями пізнання сутності ринку.

Сучасні тлумачення ринку ряду зарубіжних економістів є близькими, подібними. Так, американські економісти Е. Долан і Д. Ліндсей дають наступне визначення: ринок — це будь-яка взаємодія між людьми заради забезпечення взаємної торгівлі [5, с. 12]. Р. Макконел і С. Брю наводять аналогічне, хоча й більш розгорнуте визначення. Вони вважають, що "ринок — це інститут і механізм, який зводить разом покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг" [6, с. 61]. На думку американського економіста П. Хейне [7], ринок є набором взаємозв'язків, або процесом конкурентних торгів. Подібне визначення дають Л. Тейлор та інші західні вчені. Спільним для наведених визначень, на думку С. Мочерного, є те, що вони тлумачать предмет економічної науки, не акцентуючи уваги на вивченні економічних відносин.

Наукове трактування ринку зумовлює визначення цієї категорії, з однієї сторони, як системи економічних відносин щодо обміну товарів і послуг, а з іншої сторони, як категорії фізичного характеру (безпосереднє місце купівлі-продажу товарів і послуг, що здійснюється учасниками ринку). Ринок — це передусім сукупність економічних відносин між фізичними і юридичними особами (промисловими, аграрними, торговельними компаніями, корпораціями, банками, у т.ч. ТНК і ТНБ), а також між

державами і наднаціональними органами, міжнародними фінансово-кредитними інститутами з організації та купівлі-продажу різноманітних товарів і послуг відповідно до законів товарного виробництва [8, 235].

У структурі ринку системоутворювальною ланкою є обмін, що забезпечує обіг товарів і послуг та їх доставку від виробників до кінцевих споживачів. Разом з тим, на наш погляд, абсолютизація ролі ринку та зведення його як економічної категорії тільки до сфери обігу й обміну в товарній формі є помилковим, оскільки сфера обміну — це лише одна із складових частин відтворення, проміжна ланка між виробництвом і споживанням. Ринок, на нашу думку, не тільки обслуговує сферу доведення продуктів праці до фази кінцевого споживання, але й фактично є системним процесом забезпечення самого відтворювального циклу "виробництво — розподіл — обмін — споживання".

Тлумачення категорії "аграрний ринок" наведено в Законі України "Про державну підтримку сільського господарства України". Відповідно до цього закону аграрний ринок — сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції [9]. На нашу думку, таке тлумачення є дещо обмеженим, оскільки відображає тільки правову, а не економічну сторону досліджуваної категорії.

Деякі науковці, наприклад, Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я. та ін., дають розширене визначення цієї категорії: аграрний ринок — це сфера взаємодії суб'єктів ринку щодо забезпечення виробництва й вільного руху сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, засобів виробництва та послуг для агропромислового комплексу, аграрної науково-технічної продукції [10, с. 6]. З нашої точки зору, ринки засобів виробництва й послуг для агропромислового комплексу не можна відносити до аграрного, адже вони належать відповідно до ринку промислової продукції та ринку послуг безвідносно до того, хто їх споживає. За такою логікою до аграрного ринку можна віднести й ринок перукарських, освітніх послуг тощо, якщо такими послугами користуються селяни.

Крім того, у наведеному вище, а також у визначеннях деяких інших авторів до аграрного ринку (ринку сільськогосподарської продукції) відносять сферу обігу продовольчих товарів. Враховуючи, що продукти харчування виробляються в основному безпосередньо в сільському господарстві або в інших галузях, але на основі його продукції, що застосовується

я у якості сировини, деякі економісти розглядають ринок продовольства як невід'ємну частину сільськогосподарського ринку. Наприклад, В. Шайкін, М. Коваленко та ін. визначають ринок сільськогосподарської продукції як систему економічних відносин між суб'єктами ринку в сфері обігу сільськогосподарської і продовольчої продукції, факторів сільськогосподарського виробництва та послуг [11, с. 13]. Слід відзначити, що, з однієї сторони, межі продовольчого ринку є ширшими меж сільськогосподарського, оскільки певна частина продовольчої продукції має несільськогосподарське походження (консерванти, харчові домішки тощо). А з іншої сторони, межі сільськогосподарського ринку є ширшими, оскільки частина сільськогосподарської продукції використовується в промисловому виробництві, частина використовується як предмети праці в аграрному виробництві й т.д. Тому, зважаючи на ці відмінності, недоцільно ототожнювати ринок сільськогосподарської продукції і ринок продовольства або ж об'єднувати їх у рамках єдиної назви "аграрний ринок". Ототожнення може здійснюватись лише в рамках тієї частини сільськогосподарської продукції, яка споживається у свіжому вигляді. Ці методологічні положення знайшли відображення в новій "Економічній енциклопедії", у якій чітко зазначено, що аграрний ринок — це ринок сільськогосподарської продукції, а також у вітчизняному законодавстві (хоча й лише в рамках правового трактування).

Слід певною мірою погодитись з думкою А. Леонтєвої та Д. Шпаковського, що аграрний ринок можна визначити як сукупність різноманітних видів ринків, на яких складаються економічні відносини між суб'єктами агропромислового комплексу й різними категоріями споживачів з приводу обігу та розподілу продукції, робіт і послуг, що виробляються в аграрній сфері [12, с. 18]. Однак це визначення не розкриває економічної сутності цієї категорії.

З нашої точки зору, аграрний ринок — це динамічна система економічних відносин, форм обміну продукцією аграрного сектора (в інтересах задоволення суспільних потреб) у їх поєднанні й взаємозв'язку з процесами виробництва, розподілу й споживання, зумовлених розвитком суспільного поділу праці. Аграрний ринок є складною багатофункціональною системою соціально-економічних відносин між людьми (що складаються в процесі виробництва, обміну й споживання), яка покликана створювати сприятливі умови для забезпечення населення необхідною сільськогосподарською

продукцією і продуктами харчування.

Нині багато економістів вважають, що аграрний ринок являє собою не тільки сферу товарного обміну чи безпосередньої взаємодії попиту й пропозиції, як це прийнято спрощено трактувати, а й поєднання процесів виробництва та споживання. Тому він має властивості системи, що знаходиться у стані безперервного розвитку. Аграрний ринок є системою економічних відносин, що забезпечують ефективне функціонування агропромислового комплексу на основі зацікавленості усіх суб'єктів ринкових відносин у кінцевих результатах діяльності. У цьому контексті Є. Злобин трактує аграрний ринок як певну систему товарно-грошових відносин, направлену на забезпечення відтворення в аграрному секторі економіки [13, с. 34].

Проміжною ланкою між сільськогосподарським виробництвом, переробними галузями й споживачами є продовольчий ринок. Причому, як було зазначено вище, стосовно сільськогосподарської продукції, що споживається у свіжому вигляді, продовольчий та аграрний ринки взаємопроникають і взаємопереплітаються. Науковці трактують продовольчий ринок "як регульований механізм становлення і функціонування самоорганізованого, конкурентного руху продовольства від виробника до споживача, визначальними параметрами якого є платоспроможний попит, пропозиція та ціни на продовольство [14]; складову частину економіки, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання продовольчої сировини й продуктів харчування [15]; соціально-економічну систему, що формується і розвивається під впливом економічного середовища й держави та об'єднує процеси виробництва, розподілу, обміну й споживання продовольства [16]. Як видно із наведених визначень, продовольчий ринок одними авторами трактується як механізм, що зводить разом покупців (що формують попит) і продавців (що формують пропозицію); іншими — як система економічних відносин з приводу купівлі-продажу продовольства, що формує й урівноважує попит, пропозицію та генерує ринкові ціни. На нашу думку, продовольчий ринок, як і аграрний, необхідно розглядати в контексті їх трактування перш за все як системи економічних відносин, що забезпечують ефективне функціонування агропромислового комплексу та споживання продовольчої продукції.

Низка авторів розглядають продовольчий ринок як сукупність трьох самостійних, але тісно взаємодіючих між собою ринків: ринку

сільськогосподарської продукції, що споживається у свіжому вигляді (також є складовою аграрного ринку); ринку сировини, де відбувається збут продукції, призначеної для подальшої переробки (складова аграрного ринку); ринку кінцевої продукції — продовольства. На наш погляд, це цілком правильний методологічний підхід, який дозволяє чітко визначити межі аграрного й продовольчого ринків, досліджувати їх розвиток у тісному взаємозв'язку та взаємопереплетенні. Згідно з цим підходом ринок кожного окремого виду сільськогосподарської продукції, наприклад, овочів, можна розглядати в розрізі їх споживання у свіжому вигляді або ж для виготовлення соків, консервування тощо.

Аграрний ринок, як і продовольчий ринок, є сферою прояву економічних відносин між виробниками й споживачами та виступає своєрідним інструментом узгодження їх економічних інтересів. Ці відносини набувають форми економічної змагальності, на основі якої виникає спонукальний механізм, що стимулює виробника внаслідок його економічної залежності від споживача пристосовувати обсяги виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства до платоспроможних потреб останнього, сприяти більш повному задоволенню його потреб, а також суспільних потреб у аграрній продукції в цілому. При цьому споживчий попит виступає формою вираження суспільних потреб, своєрідним регулятором сільськогосподарського виробництва, розвиток якого визначається можливими змінами попиту. У такій ситуації завдання виробника полягає в тому, щоб не просто задовольняти існуючий попит, але й передбачати його зміни. Інакше обсяги й структура сільськогосподарського виробництва будуть дещо відірваними від суспільних потреб. Це зумовлює розуміння ринку як форми організації і функціонування суб'єктів господарювання, яка забезпечує взаємодію виробництва й споживання, прямий і зворотній вплив на сукупність виробничих процесів, що постійно відновлюються на якісно новій основі.

Матеріальною основою ринкових відносин в аграрній сфері є рух сільськогосподарської продукції та факторів виробництва. При цьому немає особливого значення, хто виступає у вигляді суб'єктів господарювання — державні, приватні, змішані, кооперативні, акціонерні форми діяльності, засновані на різноманітних формах власності. При цьому ринок не є індиферентним стосовно соціально-економічної наповненості господарської діяльності. Він також передбачає

регулювання діяльності економічних суб'єктів, включаючи саморегулювання, з метою посилення їх взаємодії та ефективності. А це, у свою чергу, дозволяє стверджувати, що ринок необхідно розглядати як самостійну складову економічних відносин, що поєднує відносини з приводу виробництва (створення продукції для товарообміну), розподілу (формування доходів суб'єктів ринкової економіки), обміну (купівля-продаж), споживання (відтворювальні процеси), а також відносини власності, реалізації економічних інтересів тощо. Ці відносини зумовлені суспільним поділом праці. Обмін породжує відносини купівлі-продажу й створює умови для функціонування ринкових відносин загалом. Ринок, якщо його розуміти як тип господарських відносин і зв'язків, передбачає наявність не лише економічних зв'язків між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання, але й можливість вільного вибору партнерів, конкуренції між товаровиробниками, обміну інформацією, налагодження виробництва з орієнтацією на кон'юнктуру ринку, включаючи попит і пропозицію, удосконалення структури діяльності.

Функціонування ринку можна представити як механізм взаємодії інтересів виробників продукції та її споживачів, на якому базується обмін товарів, або як своєрідний інструмент узгодження інтересів сфери виробництва й сфери споживання. З урахуванням особливостей розвитку АПК аграрний ринок розглядається як:

- особлива соціально-економічна система, що функціонує відповідно до потреб у продуктах харчування, доходів населення, можливостей і особливостей аграрної сфери, специфіки зовнішніх зв'язків;

- складна система, у рамках якої функціонують і взаємодіють виробники різноманітної сільськогосподарської продукції, переробники, посередники та інфраструктурні елементи;

- спосіб поєднання різних сегментів економіки, який завдяки змінам цін і доходів впливає на виробництво й споживання;

- специфічний механізм взаємозв'язку економічно відокремлених суб'єктів господарювання, що базується на товарно-грошових відносинах і конкуренції.

Головна особливість аграрного ринку полягає в специфіці продуктів праці, призначених для обміну. Однією з основних відмінних ознак сільськогосподарської продукції є високий рівень необхідності в ній, стабільна її затребуваність. Продукти харчування потрібні кожній людині кожен день у необхідній кількості, що

дозволяє не тільки підтримувати життєдіяльність організму, але й реалізовувати себе як особистість. Тому від рівня забезпеченості населення країни продуктами харчування залежить національна безпека, соціальна, політична й економічна стабільність у суспільстві.

У той же час потреби людини в їжі обмежені фізіологічними можливостями, внаслідок чого існує певна кількісна межа їх задоволення. Це дозволяє з урахуванням оптимального співвідношення поживних речовин у раціоні харчування визначати потребу в окремих видах продовольства й здійснювати вибір шляхів її задоволення. При цьому слід мати на увазі, що не всі продукти харчування надходять до людей через торгівлю, тобто лише певна їх частина набуває товарної форми. І сільське, і міське населення отримує значну їх частину для власного споживання з особистих селянських господарств, присадибних, дачних ділянок тощо.

Основою ефективного функціонування аграрного ринку є агропромисловий комплекс, що включає сільське господарство, переробну й харчову промисловість, торговельні, промислові, а також інші підприємства й організації, що здійснюють обслуговування галузевим АПК. У рамках аграрного ринку виділяють ринки різних видів продукції: ринок зерна, цукрових буряків, овочів, насіння соняшнику, м'яса, молока тощо. Ці ринки, підпорядковуючись загальним законам, умовам функціонування, у той же час вирізняються характерними особливостями, зумовленими специфікою виробництва та обігу, передбачають наявність певних структурних елементів.

Проте, така структуризація є недостатньою для характеристики аграрного ринку. На нашу думку, аграрний ринок слід структуризувати перш за все за організаційно-функціональною ознакою, розглядаючи його як багаторівневу систему, в рамках якої можна виділити галузеву, продуктову, розподільчу, регіональну, тінюву підсистему й підсистему державних інтересів. Галузева підсистема об'єднує суб'єктів ринку за виробничо-галузевим принципом (рослинництво, тваринництво), продуктова — являє собою вертикально інтегровану взаємодію економічних суб'єктів, що забезпечують виробництво, обмін та реалізацію певних видів продукції в рамках окремих ринків; розподільча — включає напрями реалізації продукції (біржі, аукціони, оптові посередницькі структури, роздрібні торгівля тощо); регіональна — відображає взаємодію економічних суб'єктів і регіональних органів управління за територіальною ознакою. У рамках регіональної підсистеми виділяють регіональний і національний

ринок, зовнішньою відносно неї системою буде світовий ринок. Економічні відносини суб'єктів аграрного ринку на основі економічних процесів, що не контролюються державою, становлять тіньову підсистему.

Продуктова підсистема аграрного ринку, на відміну від галузевої, не пов'язана виключно з вітчизняним виробництвом — вона об'єднує всю сукупність економічних зв'язків, що сприяють насиченню ринку певним видом аграрної продукції. Крім того, у рамках продуктової підсистеми аграрного ринку виділяють ринки досконалої і недосконалої конкуренції; організовані та неорганізовані, вільні й регульовані, ринки оптової й роздрібної торгівлі, а також ринки державних закупівель сільськогосподарської продукції. В умовах ринку суттєво зросла роль розподільчої підсистеми (яку можна розглядати як окрему систему), що зумовлене руйнуванням монопольної державної централізованої системи збуту сільськогосподарської продукції. Ефективність функціонування цієї підсистеми визначається розвитком інфраструктури аграрного ринку. Особливе місце серед складових аграрного ринку займає підсистема державних інтересів, що є моделлю взаємодії економічних суб'єктів за чітко визначеними правилами з метою гарантування продовольчої безпеки країни.

Особливості виробництва й обігу товарної продукції в аграрній сфері, специфіка чинників формування зумовлюють і специфіку методології дослідження аграрного ринку. Аграрний ринок є сферою вияву економічних відносин між різними групами виробників в аграрній сфері, між виробниками й споживачами продукції. Найважливішими показниками, що характеризують стан аграрного ринку, процеси його формування, функціонування й розвитку, є попит, пропозиція продукції, їх співвідношення, а також рівень та динаміка цін. Економічна ситуація на ринку, що характеризується певним рівнем і співвідношенням таких груп об'ємних економічних показників, як ринковий попит, ринкова пропозиція, ринкова ціна, динаміка розвитку ринку тощо, отримала назву ринкової кон'юнктури. Тому при дослідженні аграрного ринку, специфіки механізму його розвитку широко використовується поняття "кон'юнктура аграрного ринку". Такий підхід визначає необхідність чіткого визначення ринкової кон'юнктури й виділення в ній предмета нашого дослідження. Це важливо також у зв'язку з тим, що серед частини економістів, які не займаються ґрунтовними дослідженнями проблем економічної кон'юнктури, розповсюджена думка, що

кон'юнктура характеризується лише короткотроковими коливаннями цін під впливом найчастіше випадкових, непередбачуваних факторів.

Кон'юнктура означає зв'язок, поєднання різних обставин, явищ і умов, що в сукупності формують певну ситуацію. Поняття кон'юнктури вперше почало використовуватись вкінці XVII ст. для характеристики ринкової ситуації в Німеччині. Перше наукове визначення кон'юнктури дав німецький економіст А. Вагнер у книзі "Основи політичної економії" (1894 р.). Кон'юнктура — це сукупність природних, технічних, економічних, соціальних і правових умов, що впливають на виробництво, збут і ціни товарів. До найбільш важливих факторів, що впливають на кон'юнктуру, відносились зміни в технології виробництва, коливання урожайності сільськогосподарських культур, зміни в економічній політиці, соціальній структурі суспільства [17].

На початку XX ст. з'явилося багато наукових робіт з теорії кон'юнктури, в яких висувались різні підходи до з'ясування її сутності. Найбільший внесок у формування сучасних уявлень про теорію кон'юнктури зробили М. Кондратьєв, Г. Кассель, Ф. Лассаль, В. Мітчелл, В. Репке, В. Зомбарт та ін. В. Зомбарт [18] вважав, що кон'юнктура являє собою загальний стан ринкових відносин на даний момент часу в результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, оскільки ці відносини визначальним чином впливають на результати діяльності економічних суб'єктів.

Кон'юнктура в широкому розумінні цього терміна була охарактеризована А. Маршаллом як "обстановка, що складається" [2, с. 191]. Аналогічно охарактеризував кон'юнктуру Ф. Піскоппель: кон'юнктура — це "обстановка, ситуація, стан речей..., збіг обставин чи подій" [19, с. 29]. У західних теоріях найбільш розповсюджене визначення кон'юнктури як різноманітних коливань економічної активності в цілому. Теорія кон'юнктури в основному направлена на пояснення причин таких коливань і представлена різними напрямками наукових досліджень. "Неможливість пояснення усіх факторів коливань кон'юнктури тільки з точки зору одного напряму призвела, — як відзначає Л. Петровська, — до інтеграції теоретичного знання щодо них... Неокласики при поясненні явищ кон'юнктури виходять із факторів пропозиції, неокейнсіанці — із попиту. Такі погляди не суперечать один одному й доповнюють теорію кон'юнктури" [20, с. 37—39].

Аналіз економічної кон'юнктури був зроблений М. Кондратьєвим при дослідженні проблем економічної динаміки. "Під економічною кон'юн-

ктурою кожного конкретного моменту ми розуміємо, — писав М. Кондратьєв, — напрям і характер зміни сукупності елементів народногосподарського життя в порівнянні з попереднім періодом" [21, с. 72]. Економічну кон'юнктуру він характеризував як динамічну рівновагу факторів і результатів відтворення, особливу увагу приділяючи дослідженням довгих циклів економічної кон'юнктури. Аналогічні визначення дають і сучасні економісти. "Напрямок і характер змін показника або сукупності показників, що характеризують розвиток народного господарства, називається економічною кон'юнктурою. Тому теорію економічних циклів, — як відзначено в колективній праці за редакцією В. Гальперіна, — називають також теорією кон'юнктури" [22, с. 181]. "Економічна кон'юнктура, — пише В. Клинов, — це форма прояву на ринку системи факторів і умов відтворення в їх постійному розвитку і взаємодії, конкретно-історичному виявленні, що виражається в певному співвідношенні попиту, пропозиції та динаміці цін" [23, с. 37].

На наш погляд, слід розмежовувати поняття економічної й ринкової кон'юнктури, оскільки вони характеризують різні аспекти змін у народному господарстві. Економічна кон'юнктура розкриває їх передусім у сутнісному аспекті, виражаючи динаміку співвідношення потреб суспільства та його виробничих можливостей безвідносно до типів економічних систем (ринкової, планової тощо). Проте в контексті досліджень ринкової кон'юнктури мова йде про народне господарство, що базується на засадах ринкового обміну. В цих умовах ринок із його системою цін виступає центральним вузловим елементом, що пов'язує між собою окремі господарюючі одиниці. Економічні процеси розглядаються на рівні явищ як форма виявлення економічної кон'юнктури в співвідношеннях попиту на товари та їх пропозиції, у змінах цін. Отже, ринкова кон'юнктура є формою глибинного вираження економічної кон'юнктури в ринковій економіці через відповідне співвідношення попиту й пропозиції. У той же час не всі зміни ринкової кон'юнктури виражають динаміку економічної кон'юнктури (особливо це стосується суб'єктивних чинників).

Узявши за основу типологізацію кон'юнктури М. Кондратьєва [21, с. 73], необхідно розглядати два її аспекти: а) загальногосподарську кон'юнктуру; б) галузеву кон'юнктуру. Остання може бути представлена динамікою виробництва й споживання, що виражається на ринку як окремих товарів, так і сукупності товарів цієї галузі чи декількох взаємопов'язаних галузей. Га-

лузева кон'юнктура повинна досліджуватись в тісному взаємозв'язку із загальногосподарською.

М. Кондратьєв [21], розглядаючи динаміку економічної кон'юнктури, виділяв три рівні рівноваги, і відповідно, три рівні кон'юнктурних коливань:

1) рівновага "першого порядку" — між звичайним ринковим попитом і пропозицією. Відхилення від неї зумовлюють короткострокові коливання тривалістю 3—3,5 років, наявність циклів у товарних запасах;

2) рівновага "другого порядку" — досягається в процесі формування цін виробництва шляхом міжгалузевого переливу капіталу, який вкладається головним чином в машини й устаткування. Відхилення від цієї рівноваги та її відновлення М. Кондратьєв пов'язує із середньостроковими кон'юнктурними циклами;

3) рівновага "третього порядку" стосується "основних капітальних благ" (будинків, споруд, базових технологій тощо). Ця рівновага порушується внаслідок необхідності створення нового запасу "основних капітальних благ", які б задовольняли вимоги нового технічного способу виробництва. Таке оновлення капітальних благ є матеріальною основою великих циклів кон'юнктури.

Слід відзначити, що кон'юнктура аграрного ринку передусім відображає дію глибинних фундаментальних чинників, зумовлених природними та іншими особливостями виробництва й споживання. Специфічні чинники, що впливають на попит і пропозицію сільськогосподарської продукції та продовольства, зумовлюють особливості формування рівноваги на цьому ринку й своєрідність кон'юнктурних циклів. Разом з тим, сам принцип аналізу функціонування аграрного ринку, його кон'юнктури з урахуванням її глибинної специфіки за різних видів рівноваги повинен визначати логіку й структуру дослідження. Оскільки аграрний ринок досліджується у динаміці, в процесі його історичної еволюції у тісному взаємозв'язку з загальногосподарською кон'юнктурою, аналіз його функціонування й розвитку передбачає використання представленого багаторівневого підходу. Грунтовні дослідження розвитку аграрного ринку неможливі лише на основі аналізу короткострокових коливань у рамках встановлення рівноваги "першого порядку". На думку як зарубіжних, так і вітчизняних учених (Є. Пешкова, І. Беляєвського, В. Кучеренка, В. Карпова, С. Гаркавенко та ін.), в системі кон'юнктурних чинників необхідно відбрати такі, які найбільш правильно й об'єктивно відображають основні глибинні зміни, наприя-

ми й темпи розвитку процесу відтворення та якомога менше піддаються впливу випадків.

Ринкова кон'юнктура, її зміни, як зазначалось у наведених попередніх визначеннях, проявляються у змінах попиту, пропозиції й динаміці цін, у їх коливанні навколо рівноважного рівня. Дослідження кон'юнктури ринку, що здійснюються як зарубіжними, так і вітчизняними вченими, характеризуються її аналізом на рівні ринкових явищ. Це дозволяє вирішувати багато наукових проблем у нормативному й позитивному аспектах. Проте більшість таких досліджень мають поверхневий характер. Вони здійснюються без достатнього проникнення в глибинну сутність аналізованих процесів. На це вказують і деякі зарубіжні дослідники. Так, наприклад, Б. Селігмен, аналізуючи систему економічної рівноваги Л. Вальраса, відзначає, що його підхід "не торкався основ ціни. Постановка питання про зв'язок між ціною і вартістю виглядала недоречною. Економісти могли більше не шукати джерела вартості: вони отримали формальну теорію взаємозалежності, згідно з якою економічні відносини виражались нейтральною мовою функціональних рівнянь" [24, с. 480].

Процеси функціонування й розвитку аграрного ринку також переважно розглядаються на рівні явищ: аналізуються зміни співвідношення попиту на товари та їх пропозиції, динаміка цін без виявлення глибинних сутнісних причин, що зумовлюють ці процеси. Подальший розвиток досліджень передбачає необхідність пошуку шляхів поєднання сутнісного аналізу з розкриттям механізмів розвитку економічної кон'юнктури. Динаміка аграрного ринку, коливання його кон'юнктури в найбільш концентрованому вигляді проявляються у змінах ринкових цін. Тому дослідження аграрного ринку безпосередньо пов'язане з аналізом проблеми формування й динаміки ринкової ціни. Слабким місцем сучасних досліджень кон'юнктури, що проводяться багатьма зарубіжними й вітчизняними економістами, є те, що в них не розкриваються об'єктивні основи динаміки цін, пов'язані зі зміною вартості. Праця стає субстанцією вартості тільки за умови її суспільної реалізації (визнання, врахування, відшкодування суспільством) через ринковий механізм ціни. З іншої сторони, ціна в аспекті певного кількісного вираження рівноваги між попитом і пропозицією отримує не умовний (обліковий), а реальний економічний зміст лише настільки, наскільки вона виражає реальну рівновагу між потребами й виробничими можливостями суспільства, тобто виражає певну суспільну вартість товару. Функціональна зміна вартості напряму викликає зміну ціни.

Зворотний вплив цінових змін може призвести до змін вартості лише опосередковано, через зміну економічних можливостей суспільства (але не величини пропозиції) або потреб суспільства (але не величини попиту).

Осмилення цих положень слугує основою для більш глибокого й повного розкриття поняття "кон'юнктура аграрного ринку" не тільки на функціональному, але й на сутнісному рівні. Традиційна функціональна характеристика кон'юнктури аграрного ринку виражає зв'язки й взаємозалежності на рівні ринкових явищ між ціною, попитом і пропозицією товарів на цьому ринку. Більш глибинна, сутнісна характеристика кон'юнктури виражає взаємозв'язки між вартістю, потребами й виробничими можливостями суспільства.

ВИСНОВКИ

Ключову роль у дослідженнях процесів функціонування та розвитку аграрного ринку відіграє системний підхід, що базується не лише на різносторонньому аналізі ринкового механізму, але й на розкритті сутності ринкових процесів на основі вартісних співвідношень. Це дає можливість глибше розглянути характер взаємозв'язку між ціною і вартістю як на сутнісному, так і на функціональному рівнях.

Кон'юнктура ринку сільськогосподарської продукції залежить не тільки від чинників, що діють безпосередньо на ринку, — вона визначається ситуацією на ринках інших товарів, залежить від можливостей суспільства виробляти не тільки сільськогосподарську продукцію, але й інші товари, від фактичних і необхідних затрат праці на їх виготовлення, від змін співвідношення цих затрат. З іншої сторони, вона визначається потребами суспільства в цій продукції, які, у свою чергу, залежать від зміни потреб суспільства в інших товарах, від їх відповідності виробничим можливостям суспільства.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що аграрний ринок та його кон'юнктуру необхідно розглядати не просто як сферу обміну, певне співвідношення між попитом і пропозицією, відірвано від інших економічних процесів, а в тісному взаємозв'язку з процесами виробництва, розподілу й споживання. Це дає можливість чітко пов'язувати дослідження процесу формування цін, попиту, пропозиції на аграрному ринку з динамікою вартості, зміною рівня потреб і виробничих можливостей суспільства, а також відповідно трактувати й кон'юнктуру аграрного ринку. Вона визначається як характеристика співвідношення попиту, пропозиції, ціни й вартості продукції аграрної сфери з попитом, про-

позицією, ціною й вартістю всіх інших товарів (у статистиці й динаміці).

Специфіка вибраного методологічного підходу до досліджень аграрного ринку та його кон'юнктури полягає в тому, що, по-перше, його сутність, закономірності розвитку можуть бути розкриті тільки у взаємозв'язку й співвідношенні з виробництвом і споживанням сільськогосподарської, а також іншої продукції; по-друге, ситуація на аграрному ринку залежить від ситуації на ринках інших товарів та послуг. Тому подальші наукові дослідження необхідно здійснювати в напрямі концептуального, системного аналізу умов та чинників формування аграрного ринку в їх тісному взаємозв'язку з процесами еволюції економічних систем.

Література:

1. Ленін В. Повне зібрання творів (переклад з 5-го рос. видання) / В. Ленін — К.: В-во політичної літератури України, 1969 — Т. 1: 1893 — 1894. — 1969. — 620 с.
2. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл; В. Бомкин (пер. с англ.); Дж. Кейнс (предисл.). — М.: Эксмо, 2007. — 832 с.
3. Кларк Дж. Распределение богатства: монография / Дж. Кларк; Д. Страшунский (пер.), А. Бесчинский (пер.). — М.: Гелиос АРВ, 2000. — 367 с.
4. Основы маркетинга: пер. с англ. / [Ф. Котлер, Г. Армстронг, Дж. Сондерс, В. Вонг]. — 2. европ. изд. — М.; СПб.; К.: Издательский дом "Вильямс", 2006. — 943 с.
5. Долан Э. Рынок: микроэкономическая модель: [пер. с англ.] / Э. Долан, Д. Линдсей. — СПб.: Печатный Двор, 1992. — 496 с.
6. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Макконнелл, С. Брю: пер. с англ. — 16-е изд. — М.: Инфра-М, 2007. — 939 с.
7. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне, П. Боуттке, Д. Причитко; Т.А. Гуреш (пер. с англ. и ред.). — 10-е изд. — М.; СПб.; К.: Издательский дом "Вильямс", 2005. — 530 с.
8. Економічна енциклопедія: у 3 т. / Б. Гаврилишин (гол. ред.) — К.: Вид. центр "Академія", 2000. — Т. 3: П (поручництво) — Я (японський центр продуктивності). — 2002. — 952 с.
9. Закон України "Про державну підтримку сільського господарства України": за станом на 23 березня 2009 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 29 с.
10. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практ. посібник) /

[П. Саблук, В. Месель-Веселяк, О. Шпичак та ін.]; За ред. П.Саблука. — К.: ІАЕ, 2000. — 556 с.

11. Сельскохозяйственные рынки / [В. Шайкин, Р. Ахметов, Н. Коваленко и др.]; Ред. О. Кагановская. — М.: Колос, 2001. — 262 с.
 12. Леонтьева Л.А. Взаимодействие сельхозпроизводителей на продовольственном рынке: монография / Л. Леонтьева, Д. Шпаковский. — Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2010. — 165 с.
 13. Злобин Е. Формирование регионального аграрного рынка / Е. Злобин // АПК: экономика и управление. — 1995. — № 12. — С. 33—42.
 14. Коваленко Н. Экономика сельского хозяйства с основами аграрных рынков / Н. Коваленко. — М.: ЭКМОС, 1999. — 446 с.
 15. Развитие продовольственного рынка России. Часть I / [А. Алтухов, Г. Макин, М. Бабков и др.]. — М.: АгриПресс, 1999. — 336 с.
 16. Добросоцкий В. Проблемы продовольственного рынка в условиях кризиса и механизмы модернизации системы распределения потребительских товаров / В. Добросоцкий. — Москва: МАКС Пресс, 2009. — 36 с.
 17. Новоселов А. Теория региональных рынков / А. Новоселов; Отв. ред. А. Бервальд. — Ростов н/Д: Феникс, 2002. — 446 с.
 18. Зомбарт В. Современный капитализм [В 3 т.] / В. Зомбарт; пер. с нем. под общ. ред. В. Базарова [псевд.]. — М.: Гос. изд.-во, 1929. — Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. Полутом 2. Процесс — народное хозяйство в целом: пер. С. Вольского и Б. Жуховецкого; с предисл. И. Альтера. — 1930. — 584 с.
 19. Пископпель Ф. Основы изучения конъюнктуры капиталистического хозяйства / Ф. Пископпель. — М.: Международные отношения, 1960. — 292 с.
 20. Петровская Л. Модели конъюнктуры: сравнительный анализ / Л. Петровская. — Минск: Университетское, 1992. — 101 с.
 21. Кондратьев Н. Основные проблемы экономической статики и динамики / Н. Кондратьев. — М., Директ-Медиа, 2007. — 403 с.
 22. Макроэкономика: учебн. / [В. Гальперин, П. Гребенников, А. Леусский, Л. Тарасевич]; общ. ред. Л. Тарасевича. — СПб.: Экон. шк., 1994. — 398 с.
 23. Вопросы теории экономической конъюнктуры: учеб. пос. / [В. Клинов, А. Мануковский, Е. Хартуков, Л. Цыгичко]. — М.: МГИМО, 1989. — 153 с.
 24. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли: пер. с англ. / Б. Селигмен. — М.: Прогресс, 1968. — 600 с.
- Стаття надійшла до редакції 01.06.2011 р.